

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ ТА ВПЛИВ НА НИХ АГРОХОЛДИНГІЗАЦІЇ

Розглянено фактори виникнення агрохолдингів і встановлено взаємозв'язок розвитку сільських територій та процесу агрохолдингів сільськогосподарських підприємств. Наведено основні відомості, характеристики, закономірності й тенденції функціонування агрохолдингів в Україні, показано їх негативний вплив на соціально-економічний розвиток сільських територій та шляхи його усунення.

Ключові слова: земельні відносини, сільські території, транзакційні витрати, агрохолдинги, сільськогосподарське виробництво, власність, соціально-економічний розвиток, форми господарювання.

Постановка проблеми. Глобалізаційний розвиток загальносвітових аграрно-економічних процесів призвів до зростання конкуренції між товаровиробниками різних країн. Сьогодні дрібним і середнім господарствам дедалі складніше виробляти конкурентоспроможну (в першу чергу за ціною) сільськогосподарську продукцію, використовуючи винятково традиційні методи та технології виробництва і збуту. Окремо взяте господарство не може задовольнити міжнародні вимоги до якості та безпеки продуктів харчування. На нашу думку, для успішного виходу вітчизняної сільськогосподарської продукції на світові агропромислові ринки існує, як мінімум, два перспективних шляхи розвитку: перший – об'єднання дрібних та середніх сільськогосподарських підприємств і фермерів у потужні кооперативні структури; другий – агрохолдингів сільськогосподарської діяльності (створення агрохолдингів шляхом поглинання і дрібних і середніх сільськогосподарських підприємств).

Недосконалість земельних відносин, неврегульованість земельного ринку та відсутність політики підтримки розвитку сільськогосподарської кооперації призвели до того, що українські підприємці обрали другий шлях розвитку, майже відмовившись від першого. Ефективність і доцільність такого рішення можна з'ясувати лише за допомогою комплексного дослідження діяльності агрохолдингів в Україні, їх впливу на розвиток сільського господарства і сільських територій у цілому. Враховуючи значний аграрний потенціал країни, дані проблеми є достатньо актуальними.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. З кожним роком у сучасних економічних дослідженнях проблемам функціонування та еволюції аграрних корпоративних структур (в основному на прикладах діяльності агрохолдингів) приділяється дедалі більше уваги, як правило, у контексті інноваційно-інвестиційного розвитку аграрного сектору. У провідних наукових центрах немає єдиної думки стосовно перспективності розвитку агробізнесу шляхом тотальної корпоративізації сільськогосподарських підприємств за рахунок активізації діяльності агрохолдингів. Серед авторів, які досліджують зазначену проблему,

варто назвати таких українських і зарубіжних учених, як В. Андрійчук, А. Гуторов, Л. Бойко, Ю. Нестерчук, С. Авдашева, О. Бородіна, А. Данкевич, С. Дем'яненко, Т. Дудар, В. Геєць, В. Голота, А. Борщ, Т. Зінчук, Ш. Крамон-Таубадель, М. Кропивко, В. Месель-Веселяк, Л. Молдаван, М. Присяжнюк, П. Саблук, П. Стецюк, В. Шиян та інші.

Разом із тим питання залежності соціально-економічного розвитку сільських територій від рівня агрохолдингів сільськогосподарських підприємств перебуває на стадії початкового вивчення і потребує комплексного дослідження.

Постановка завдання. Метою статті є системний аналіз організаційно-економічної діяльності агрохолдингів у контексті встановлення можливих шляхів їх впливу на соціально-економічний розвиток сільських територій, а також з'ясування соціально-економічної сутності поняття «агрохолдинг». Завдання дослідження – визначити основні фактори розвитку та встановлення причини гіперінтенсивної капіталізації українських агрохолдингів.

Викладення основного матеріалу дослідження. У зв'язку з переходом України до ринкової економіки в аграрному секторі почали відбуватися трансформаційні процеси, спрямовані на приватизацію землі, засобів виробництва та формування нових організаційно-правових форм – фермерських господарств (41726 од.), господарських товариств (7769 од.), приватних підприємств (4243 од.), виробничих кооперативів (952 од.) та підприємств інших форм господарювання (1803 од.) [8]. Водночас створенні умови для розширення земельних ділянок особистих селянських господарств за рахунок приєднання паїв, одержаних у процесі формування КСП, сприяли тому, що близько половини з них за характером діяльності набули статусу неформальних фермерських господарств.

В економічній літературі умови виникнення та формування агрохолдингів недостатньо висвітлені, оскільки науковцям складно отримати достовірну статистичну інформацію щодо діяльності агрохолдингів, їх власників, дочірніх підприємств, юридичного розміщення тощо (більшість висновків робиться на основі аналізу сайтів

агрохолдингові та їх звітної документації або експертних оцінок).

Першим фактором виникнення в Україні аграрних вертикально інтегрованих структур – агрохолдингові – можна вважати те, що у 1991-1996 рр. була можливість для створення потужного тіншового сегмента (не лише в агросфері) з наступним перерозподілом орендованих земель та інших матеріальних цінностей на користь середніх та великих агропромислових торгових компаній, які, поглинаючи одна одну, почали формувати агрохолдинги [5].

Нині існує особлива потреба в розвитку сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів. Основними їх завданнями є витіснення комерційних посередницьких структур і взяття на себе функцій збуту багатьох видів сільськогосподарської продукції, що дасть змогу підвищити частку аграрних товаровиробників у вартості кінцевого продукту; протидія монополізму переробних підприємств шляхом створення кооперативних переробних виробництв; використання переваг великомасштабного виробництва; надання послуг за мінімальними цінами і сприяння цьому зниженню собівартості сільськогосподарської продукції; зменшення трансакційних витрат; створення нових робочих місць і сприяння розвитку сільських територій.

Зазначимо, що в Указі Президента України «Про холдингові компанії» [7] вперше дано визначення поняття «холдинг»: господарюючий суб'єкт, який володіє контрольними пакетами акцій інших господарюючих суб'єктів. Важливо підкреслити, що в цьому документі міститься порядок і особливості створення холдингових компаній, і головне – встановлювались обмеження на їх діяльність (зокрема, створення холдингових компаній у процесах корпоратизації та приватизації не допускається у торгівлі товарами народного споживання, продукцією виробничо-технічного призначення, у виробництві та переробці сільськогосподарської продукції). Цей Указ скасовано лише у 2007р. у зв'язку з прийняттям у 2006р. Закону України «Про холдингові компанії в Україні» [6], в якому норма щодо обмежень діяльності холдингових компаній з виробництва та переробки сільськогосподарської продукції не передбачалася, тобто з 1994 по 2007 роки утворення та функціонування агрохолдингові було незаконним. Оскільки саме після 2003 року в Україні активно відбувалися процеси агрохолдингізації сільськогосподарської діяльності, можна стверджувати, що відповідні державні органи контролю не виконали своїх прямих функціональних обов'язків.

Важливим фактором розвитку агрохолдингові в Україні стало формування ними власного «аграрного лобі» з метою захисту своїх інтересів на законодавчому та виконавчому рівнях. До початку фінансово-економічної кризи 2008-2009 рр. поширеним способом утворення агрохолдингові було проникнення капіталу великих підприємств, що переробляють продукцію сільського

господарства, та промислових підприємств, не пов'язаних із сільськогосподарською продукцією, в агробізнес шляхом викупу боргів і активів сільськогосподарських підприємств з перетворенням їх у свої філії та дочірні підприємства.

Для мінімізації трансакційних витрат великі підприємства і транснаціональні корпорації відкривають філії та представництва в країнах-імпортерах, одночасно користуючись пільгами митного оподаткування внутрішньофірмових перевезень. Іншим проявом отримання цього квазідоходу є процес поглинання агрохолдингові більш великими агрохолдингами, що дозволяє зекономити значну частину коштів на розвиток бізнесу, укладання договорів оренди, оформлення документації, створення брендів тощо.

І нарешті, істотний вплив на ефективний розвиток агрохолдингові в Україні має політична рента- наддохід, джерелом якого є урядові пільги, дотації, отримані внаслідок лобювання інтересів компанії. Цей вид ренти фактично не піддається обрахунку, оскільки неможливо точно визначити вплив конкретного посадовця на розвиток окремого агрохолдингу. Зазначимо лише, що серед директорів і власників агрохолдингові є дуже відомі та впливові особи, значна частина яких визнана Forbes одними з найбагатших і найбільш впливових українців.

Отже, можна відзначити, що удосконалення орендно-рентних відносин буде сприяти більш ефективному розподілу доходів суб'єктів, агросфери, їх раціоналізації та спрямуванню коштів на землеустрій, моніторинг земель, їх охорону та економічне стимулювання власників та орендарів земель, розвиток інфраструктури та сільських територій через механізми податкової, митної та в цілому аграрної політики.

Відтак, завдання полягає в тому, щоб за оптимального рівня трансакційних витрат одержати максимальний результат. Для цього потрібно розраховувати, оцінювати і аналізувати рівень та напрями формування та використання трансакційних витрат. Проте в сучасних умовах одержати достовірну інформацію про трансакційні витрати, особливо на рівні підприємства, надзвичайно складно.

До того ж, високий рівень трансакційних витрат пояснюється відсутністю ринку інформації, викривлення цін в бік їх підвищення внаслідок високого ступеня монополізації економіки, та значних структурних диспропорцій, а також незавершеність процесу формування ринку та велика кількість його учасників. Визначальними факторами являються також невпевненість в здійсненні угоди і в дотриманні її умов, непрозорість ринку, відсутність повної інформації про приватизацію об'єкту. Значний вплив мають велика ступінь недовіри між суб'єктами, відсутність підприємницької етики. Важливою проблемою залишається криміналізація в приватизаційному процесі, яка є результатом, з одного боку, недосконалість законодавчої бази, з

другого – окремими помилками в її проведенні. Незаконна приватизація при відсутності інституціональної інфраструктури фактично підриває довготривалі перспективи ринкової економіки.

Для глибокого розуміння наслідків безконтрольної агрохолдингізації аграрного сектору з'ясуємо сутність самого поняття «агрохолдинг», систематизувавши основні визначення. Зауважимо, що у вітчизняній та зарубіжній літературі існує близько двох десятків авторських формувань цього поняття. Наведемо лише деякі з них, які доповнюють одне одного [5].

Так, В. Андрійчук розглядає агрохолдинги як результат капіталізації і економічної концентрації, а їхньою особливою рисою вважає здійснення управління головною великою компанією та втрату прав юридичної особи всіма іншими підприємствами, які увійшли до її складу, з подальшим їхнім перетворенням у структурні підрозділи [1]. С. Дем'яненко та А. Кузнецова розкривають сутність агрохолдингів через специфічну форму володіння акціонерним капіталом, за якої материнська компанія, володіючи контрольним пакетом акцій інших підприємств, здійснює управління та контроль за їх діяльністю і завдяки цьому об'єднує їх в єдину організаційну структуру з відповідними цілями і місією [3]. О. Єранкін під агрохолдингами розуміє узагальнене поняття, що характеризує принципово новий тип учасника аграрного виробництва або агробізнесу, який відзначається максимальним використанням капіталістичного типу виробництва або перенесення досвіду такої діяльності з інших сфер економіки в агробізнес і ґрунтується на капіталізації бізнесу, залученні інвестицій та завоюванні максимально можливої ніші на ринку [4].

У цих та інших визначеннях присутня економічна і відсутня соціальна сутність. Перша з них проявляється, зокрема, у постійній тенденції до укріплення агрохолдингів, під контроль яких потрапляє дедалі більше територій України. Так, станом на 2011 і 2012 рр., найбільшими агрохолдингами (за розміром земельного банку) є «Укрлендфармінг», який володів, відповідно, 430 тис. і 532 тис. га, «NewCenturyHolding» - по 400 тис. га, «Мрія» - 240 тис. і 295 тис. га, ПАТ «Миронівський хлібопродукт» - по 280 тис. га, «Українські аграрні інвестиції» - 300 тис. і 260 тис. га, «Астатра - Київ» - 225 тис. га та ін. Згідно з доступними даними, 10 найбільших агрохолдингів обробляють близько 3 млн. га сільськогосподарських земель, саме стільки припадає на решту 90. Причому з року в рік простежується тенденція до укріплення більшості агрохолдингів. Так, у 2011 р. за рахунок поглинання таких агрохолдингів, як «Авангард», «Райз», «Дакор Агро Холдинг» та «Робуста-Агро-Інвест», компанія «Укрлендфармінг» дістала можливість сформувати найбільший земельний банк не тільки в Україні, але й у всій Євразії (у 2010 р. вона мала понад 436 тис. га

сільськогосподарських угідь) [2;9;10]. Ця тенденція характерна також для інших компаній і викликає занепокоєння.

Дослідження економічних аспектів діяльності агрохолдингів розкривають такі притаманні їм характеристики:

- значна інвестиційна привабливість більшості агрохолдингів (майже всі компанії є активними гравцями на провідних фондових біржах світу, де вони завдяки залученню понад 9 млрд. грн. інвестицій уміло використовують можливості ІРО та депозитарних розписок);

- висока привабливість агрохолдингів у плані їх кредитування комерційними банками порівняно із сільськогосподарськими товаровиробниками інших організаційно-правових форм господарювання завдяки наявності ліквідного заставного майна;

- можливість для дочірніх компаній отримувати від материнської компанії пільгове кредитування;

- замкнутий цикл виробництва та переробки сільськогосподарської продукції у більшості агрохолдингів, що дозволяє одержувати додану вартість, яка створюється у продуктовому ланцюжку;

- доступність для агрохолдингів зарубіжних ринків збуту сільськогосподарської продукції; монополізація ними всієї інфраструктури аграрного ринку.

До негативних наслідків діяльності агрохолдингів можна віднести:

- гіперкапіталізацію земельних банків агрохолдингів, яка може призвести до того, що сільські жителі втратять контроль над більшістю родючих земель сільськогосподарського призначення;

- зростання рівня безробіття серед сільських жителів у зв'язку з витісненням трудомістких видів сільськогосподарської продукції, переходом на моно виробництво і використання вузькопрофільної сільськогосподарської техніки;

- зубожіння сільського населення, розвиток міграційних процесів і вимирання сільських територій;

- ущільнення ґрунтів і руйнацію транспортної інфраструктури сільських територій через використання високотонажної техніки, що призводить до окислення земель сільськогосподарського призначення;

- недотримання кологозберігаючихагро-технологій і вимог щодо відновлення лісосмуг, що спричиняє вітрову ерозію ґрунтів, погіршує структуру орних земель та знижує біологічний і економічний потенціал сільських територій, адже якісна земля – їх основний ресурс;

- відмову більшості агрохолдингів від розвитку тваринницької галузі, що призводить до вимушеної заміни органічних добрив на мінеральні, внаслідок чого в ґрунт потрапляє ряд небезпечних речовин, які забруднюють водні ресурси сільських територій;

- використання отрутохімікатів і пестицидів, що впливає на екологію сільських територій;
- недотримання сівозмін, раціональної структури посівів та заходів щодо меліорації земель, що спричиняє виснаження земельних ділянок, які згодом, як показує практика латиноамериканського «латифундизму», не зможуть використовувати за прямим призначенням, і загрожує продовольчій безпеці країни;
- неконтрольоване використання ГМО у виробництві сільськогосподарської продукції, яке викликає тривогу і вимагає додаткових досліджень у сфері їх виявлення та можливого впливу на навколишнє середовище і людину;
- монополізацію сільськогосподарської галузі, яка дозволяє кільком корпоративним власникам диктувати ціни на основі продуктів харчування, що також загрожує продовольчій безпеці країни.

Крім того, після скасування мораторію на продаж землі сільськогосподарського призначення великі площі українських земель можуть опинитися у власності іноземних компаній, оскільки майже всі агрохолдинги, що функціонують на території України, розмістили значну кількість своїх акцій на основних міжнародних фондових біржах, а самі компанії зареєстровані за кордоном, зокрема в офшорних зонах. З огляду на це, українські села разом з їх жителями ризикують залишитися без сільських територій, що знаходяться за межами населених пунктів, сам на сам з проблемами екології, недосконалою інфраструктурою, безробіттям тощо.

Отже, більшість позитивних аспектів стосуються економічної вигоди діяльності агрохолдингів як бізнес-структур, а негативні – соціально-економічного розвитку сільських територій, рівня життя сільського населення та продовольчої безпеки суспільства.

Але, незважаючи на очевидні загрози агрохолдингізації, зазначені формування користуються державною підтримкою. Так, за даними звітів, узятих на офіційних сайтах таких компаній, як «Авангард», «Астарта-Київ», ПАТ «Миронівський хлібопродукт» та «Мрія», у 2009-2010 рр. вони дістали державну підтримку в розмірі 2,198 млрд. грн. При цьому чистий дохід останніх двох агрохолдингів у 2011р. становив понад 6 млрд. грн. [2, с.20; 10].

Агрохолдинги, як правило, є платниками фіксованого сільськогосподарського податку (ФСП), замість того щоб сплачувати податок на прибуток і за користування землею. Щороку вони отримують додатковий дохід від сплати ФСП, який вимірюється мільярдами (наприклад, протягом 2008-2010 рр. ПАТ «Миронівський хлібопродукт» мав такий дохід на рівні 1304,4 млн.грн. [2, с.19]).

Оскільки материнські компанії агрохолдингів зареєстровані у містах країни і за її межами, місцеві бюджети не мають від них необхідних надходжень. Реальна підтримка агрохолдингами

соціального сектору сільських територій України має виключно фрагментарний, вибірковий характер і в основному пов'язана з косметичним ремонтом об'єктів соціальної інфраструктури.

Для того щоб змінити ситуацію, яка склалася, необхідно:

- ввести законодавчі обмеження розмірів землекористування, у тому числі на засадах оренди, в межах території повноважень сільської ради;
- вилучити агрохолдинги з усіх програм державної підтримки сільського господарства;
- припинити дію податкових пільг для агрохолдингів та перевести їх на загальні умови оподаткування;
- забезпечити надходження більшої частини всіх видів податків та зборів, які отримуються від сільськогосподарських підприємств, до бюджетів сільських рад;
- ввести спеціальний податок для агрохолдингів у розмірі 1% від вартості земель, що перебувають у їх використанні, як соціальний податок для розвитку сільських територій;
- зобов'язати агрохолдинги впровадити науково обґрунтовані сівозміни з виробництвом трудомістких видів культур та відродити тваринницькі галузі з метою створення нових робочих місць;

- запровадити контроль за дотриманням екологічних систем обробітку ґрунту та виробництва сільськогосподарської продукції.

Крім соціально й екологічно зорієнтованих обмежень розвитку агрохолдингів, необхідна також комплексна програма підтримки розвитку сільськогосподарської кооперації. Малий і середній агробізнес зможе стати альтернативою агрохолдингам, тільки об'єднавши свої зусилля, тобто розвиваючи кооперативний рух у сфері збуту, переробки продукції, спільного придбання і використання засобів виробництва, здійснення меліоративних заходів тощо. Особливо важлива підтримка розвитку сільської кредитної кооперації як однієї з найстаріших галузей кооперативного руху, наприклад, через локальне кредитування сектору самозайнятості сільських жителів у сільськогосподарській діяльності, у сфері розвитку сільських видів туризму, переробки місцевої сировини, відродження національних ремесел тощо.

Висновки. Діяльність агрохолдингів не сприяє соціально-економічному розвитку сільських територій. Вони не беруть участі у розвитку транспортної, комунальної та інших видів інфраструктури сільських територій, будучи при цьому активними користувачами сільських доріг, електромереж тощо, скорочують робочі місця для сільського населення, не підтримують соціально-культурні цінності та традиції українського села.

Якщо не вжити запобіжних заходів, то (враховуючи, що для створення та забезпечення повноцінного функціонування агрохолдингу потрібно від 6 до 10 років) можна говорити про настання завершального етапу агрохолдингізації

сільськогосподарського виробництва у 2018-2020рр. цей процес може значно прискоритись у випадку скасування мораторію на продаж земель сільськогосподарського призначення. Ми припускаємо, що найближчим часом у формуванні агрохолдингів буде закладено головний пріоритет (оптимізація їх розмірів за площею земельного банку від 250 тис. до 450 тис. га), і вони оброблятимуть більшу частину родючих українських земель, що призведе до вимирання

сільських територій і становитиме загрозу для продовольчої незалежності країни.

Тільки за умови тісної співпраці з місцевими органами влади, розробки правових засад впровадження економічних механізмів соціальної відповідальності агрохолдингів за розвиток сільських територій та державної підтримки соціально орієнтованих організаційно-правових форм господарювання на основі кооперування можна ефективно реалізувати аграрний потенціал України в інтересах селян і суспільства.

Список літератури

1. Андрійчук В.Г. Капіталізація сільського господарства: стан та економічне регулювання розвитку: моногр. – Ніжин: Аспект-Поліграф, 2007. – С.47.
2. Бородіна О.М., Геєць В.М., Гуторов А.О. та ін. Українська модель аграрного розвитку та її соціоекономічна переорієнтація: наук. доп.; [за ред. В.М. Гейця, О.М. Бородіної, І.В. Прокопи]. – К.: Ін-т екон. та прогнозув. НАН України, 2012. – 56с.
3. Дем'яненко С.І., Кузнецова А.В. Агрохолдинги в Україні: добре чи погано?: Серія консультативних робіт. – К.: Німецько-Український Аграрний Діалог; Інститут економічних досліджень та політичних консультацій, 2008. – С.8.
4. Єранкін О.О. Маркетинг в АПК України в умовах глобалізації: моногр. – К.: КНЕУ, 2009. – С. 104.
5. Залізко В.Д. Вплив агрохолдингів на соціально-економічний розвиток сільських територій. / Залізко В.Д. // «Економіка України». – 2013. - №6(619). – С. 71-77.
6. Про холдингові компанії в Україні: Закон України від 15.03.2006 № 3528-VI// Відомості Верховної Ради України. – 2006. - № 34. – С.291.
7. Про холдингові компанії: Указ Президента України від 11.05.1994 №224 (224/94) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/224/94>.
8. Сільське господарство України 2010: стат.зб. – К.: Держстат України, 2011. – С.51.
9. Топ 100 латифундистів України 2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://latifundist.com/rating/top-100-latifundistov-ukrainy>.
10. ТОП-20 крупнейших землевладельцев Украины по результатам 2011г. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.rtp.com.ua/news/2012/06/15/4/2654.html>.

Аннотация

Алла Ревуцкая

СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ СЕЛЬСКИХ ТЕРРИТОРИЙ И ВЛИЯНИЕ НА НИХ АГРОХОЛДИНГИЗАЦИИ

Рассмотрены факторы возникновения агрохолдингов и установлена взаимосвязь развития сельских территорий и процесса агрохолдингизации сельскохозяйственных предприятий. Приведены основные сведения, характеристики, закономерности и тенденции функционирования агрохолдингов, в Украине, показано их негативное влияние на социально-экономическое развитие сельских территорий и пути его устранения.

Ключевые слова: земельные отношения, сельские территории, транзакционные расходы, агрохолдинги, сельскохозяйственное производство, собственность, социально-экономическое развитие, формы ведения хозяйства.

Summary

Alla Revytska

SOCIAL –ECONOMIC DEVELOPMENT OF RURAL TERRITORY AND THE INFLUENCE OF AGRO HOLDING ON THEM

In the article the factors of occurrence of agro holdings are reviewed, and interconnection of the development of rural territories and processes of agro holdings of agricultural enterprises are installed. The basic data, characteristics, regularities and trends of functioning of agro holdings in Ukraine are given, their negative influence on social-economic development of rural territory and the ways to eliminate it are shown.

Keywords: the land relations, rural territories, transaction costs, agricultural holdings, the agricultural production, the ownership, the socio-economic development, forms of management.